

միլ»³³: Ուստի, որդեծնութեան պատճառներից մէկն էլ համարուում է այս փոխհատուցումը:

Ինչպէս արդէն ասացինք, միջնադարեան շատ մեկնութիւնների համար հիմք են ծառայել ժողովրդի կողմից առաջացած բազմաբնոյթ հարցադրումները: Ժամանակին յուզող հարցերից է եղել նաեւ այն, թէ կարո՞ղ է արդեօք տղան ամուսնանալ մի աղջկա հետ, որը կոյս չէ: Իսկ պատասխանը հայոց եկեղեցին հնչեցրել է այլաբանական համեմատութեամբ. «...Ձի աղջիկն ունի զմամուսնութեան եկեղեցւոյ, իսկ եկեղեցի գոլով կոյս՝ հարսնացու ընդ Քրիստոսի, միգչ

Քրիստոս կայր ի վերա խաչին վիրաւորեալ, ուրեմն՝ վիրաւորեալն ի կուսութեան, այսինքն՝ այրն կարէ առնուլ զկոյս անարատ»³⁴:

Այս եւ նմանատիպ այլ հարցերից կարող ենք ենթադրել, թէ ինչպիսին են եղել նախամուսնական ու ամուսնական յարաբերութիւնները եւ դրանց առնչուող հարցերը: Մեկնութիւնները վկայութիւնն են այն բանի, որ նախաքրիստոնէական շրջանից մեզ հասած հարսանեկան ծէսը քրիստոնէութեան շրջանում նոր մեկնաբանութիւններ է ստացել՝ հիմքում պահպանելով հինը:

ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼԱ- ՀՆԴԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. ՑԱՄԱՔԱՅԻՆ ԱՌԵՒՏՈՒՐ, ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾԱԽՍԵՐ ԵՒ ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՆԵՐԿԱ- ՑԱՑՄԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ՎԱՂ ԱՐԴԻ ՍԵՖԵԱՆ ԻՐԱՆԻ ՄԷՋ*

Սեպուհ Դաւիթ Ասլանեան

1603-1605 թթ.՝ օսմանա-պարսկական պատերազմներուն ընթացքին, Սեֆեան տիրակալ Շահ Աբբաս Ա. տեղահանութեան կ'ենթարկէր Ջուղայի մետաքսի հայ վաճառականները ու զանոնք կը վերահաստատէր իր նոր կայսերական մայրաքաղաքին՝ Սպահանի շրջակայքը: Ի յիշատակ իրենց երբեմնի քաղաքին, տեղահանութեանը պիտի հիմնէին Նոր Ջուղա վաճառաչահ արուարձանը: Իրենց տեղահանումէն քիչ ետք, այդ վաճառականները հանակալից սխրանք մը պիտի իրագործէին. վաղ արդի ժամանակաշրջանի ամենամեծ առեւտրական ցանցերէն մէկուն ստեղծումը, որուն կեդրոնները պիտի ձգուէին Լոնտոնէն, Գատիզէն եւ Ամսթերդամէն՝ Արեւմուտքի մէջ, մինչեւ Հնդկաստան, Կանտոն (Չինաստան) եւ Մանիլա (Փիլիպպեան կղզիներ)՝ Արեւելքի մէջ:

Նոր Ջուղայի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը յարաբերաբար նոր կայուած մըն է, եւ միայն հիմայ կը սկսինք հասկնալ այս քաղաքի հայութեան ստեղծած հարուստ պատմութեան բարդութիւնները: Այս կալուածին աշխատութիւններուն մէկ կարեւոր մասը, որուն օրինակն է Լեւոն Խաչիկեանի, Շուշանիկ Խաչիկեանի եւ Էտմունտ Հերձիկի բերած նպաստը, կեդրոնացած է քաղաքի պատմութեան տնտեսական երեսակներուն վրայ¹: Իմ հրատարակած

աշխատութիւնս Նոր Ջուղայի մասին ջանացած է լուսաբանել տնտեսական եւ ընկերային այն հիմքերը, որոնք համայնքի համաշխարհային առեւտրական ցանցի

ներու մէջ», University of Michigan, March 20, 2009, եւ 4th Berg International Conference, "In-Between: Trade and Legal Pluralism in the Era of the Geniza" («Արանքին. առեւտր եւ իրաւական բազմազանութիւն Geniza-ի դարաշրջանին»), Tel Aviv University Faculty of Law, May 29-31, 2013: Յօդուածին անգլերէն բնագիրը լոյս պիտի տեսնէ Mapping Safavid Iran, edited by Nobuaki Kondo (Tokyo: Tokyo University Press, 2015): Կ'ուզեմ շնորհակալութիւն յայտնել այս գիտաժողովներուն կազմակերպիչներուն, յատկապէս՝ Ժիրայր Լիպարիտեանին, այս գրութիւնը պատրաստելու խրախուսիչ համար, եւ Աֆշին Մարթիան-Ասկարիին՝ սոյն գրութեան անխնայական տարբերակին իր կատարած մեկնաբանութիւններուն համար:

1 Levon Khachikian, *The Ledger of the Merchant Hovhannes Joughayetsi*, - Journal of the Asiatic Society, 8.3, 1966, pp. 153-186. Լեւոն Խաչիկեան եւ Յակոբ Փափազեան, *Յովհաննէս Տէր Դայրեան Ջուղայեցու Հաշուետումարը*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1984. Շուշանիկ Խաչիկեան, *Հայ-ոռուսական առեւտրական պայմանագիրը եւ Նոր Ջուղայի ինքնավար մարմինները*, - Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, 1980, էջ 259-288. Առյճի, *Նոր Ջուղայի հայ վաճառականութիւնը եւ նրա առեւտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988. Edmund Herzig, *The Armenian Merchants of Julfa: A Study of Pre-modern Trade*, Ph. D. dissertation, St. Antony's College, Oxford. Idem, *On the Brink of the Modern: the Julfa Armenians and their World*, Գերակայացած Հայագիտական Ուսման Ընկերակցութեան (AIEA) գիտաժողովին, Փարիզ, Սեպտեմբեր 2009 (անտիպ յօդուած):

* Այս յօդուածին անխնայական տարբերակները կայացուած են միջազգային գիտաժողովի մը՝ "Armenia and Armenians in International Treaties" («Հայաստան եւ հայերը միջազգային դաշնագ-

33 ՄՄ, ձեռ. 6712, Ժողովածոյ, ԺԷ դ., էջ 15բ:

34 ՄՄ, ձեռ. 2980, Յակոբ Նալեան, *Մեկնութիւն Է խորհրդոց եկեղեցւոյ*, էջ 352բ-353ա:

*cinque savins*երու դատարանին մօտ¹³: Այս դէպքերը կը թելադրեն, որ նեղ կացութեան մատնուելու պարագային, արտասահման բնակող ջուղայեցիները քաղաքի կիսապաշտօնական հաստատութեան մը օրինական ներկայացուցչութեան կրնային վստահել եւ իսկապէս կը վստահէին: Նաեւ կը թելադրեն, որ այդ ներկայացուցչութիւնը իրապէս լրջութեամբ կ'ընդունուէր, այնպիսի ձեւերով, որոնք մօտաւորապէս նման էին Եւրոպայի այլ գերիշխան պետութիւններու իրաւական փաստաթուղթերու ընկալումին: Սակայն, այս օրինակները կը վերաբերին այն դերին, զոր Նոր Զուղայի քաղաքապետական խորհուրդը կրնար խաղալ՝ անհատ ջուղայեցիներ ներկայացնելու օտար իրաւասութեան մէջ, բայց չեն ընդգրկեր ջուղայեցիներու հաւաքական ներկայացուցչութիւնը: Նման հաւաքական ներկայացուցչութեան մեր ունեցած ամենամօտ օրինակը Նոր Զուղայի 1667-1673ի համաձայնագիրն է ռուսական պետութեան հետ (տե՛ս վարը), ուր վաճառականաց ժողովը՝ քաղաքի միւս օրինական մարմինը, երեւան կու գայ իբրեւ օտար պետութեան հետ միջադրանքի համաձայնագրի կողմերէն մէկը, իսկ այդ հանգամանքով Նոր Զուղայի բոլոր վաճառականներուն անունով համաձայնագիր կը ստորագրէ: Ասիկա բացառիկ պարագայ մը կը թուի եղած ըլլալ: Ընդհանուր առմամբ, ո՛չ այս մարմինը եւ ո՛չ ալ իր քաղաքապետական գործընկերը կը թուին սկսած կամ աւարտած ըլլալ որեւէ միջադ-

13 Բաղդեանց-Մաք-Քէյլայ (*The Shah's Silk for Europe's Silver*, p. 320) թիրիմացաբար կը պնդէ, որ Դի Մարգարայի ազնուականութեան վկայականը տրուած է «Հայ Եկեղեցոյ կողմէ՝ Նոր Զուղայի մէջ», մինչդեռ քաղաքապետի եւ քեաղխութեան կնիքները ցոյց կու տան, որ փաստաթուղթը տրուած է քաղաքապետական խորհուրդին կողմէ: Վեցերորդ օրակարգով Գնտարացուած փաստաթուղթերու համար, տե՛ս Aslanian, *From the Indian Ocean*, p. 294, footnote 114:

գային պարտաւորեցնող համաձայնագիր օտար պետութիւններու հետ, որուն պատճառներուն պիտի անդրադառնամ աւելի անդին: Աւելի ճիշդ, ինչպէս պիտի տեսնենք հիմա, օտար պետութիւններու եւ իրենց ընկերութիւններուն հետ յարաբերութեամբ դադար կողմերը մեծաւ մասամբ անհատներ կամ ընտանիքներ էին, որոնք կը գործէին, հայոց պատմութենէն մեզի լաւ ծանօթ եղանակով, որպէս ամբողջ համայնքին ինքնահոգակ ներկայացուցիչներ: Հաւաքական ներկայացուցչութիւնը Նոր Զուղայի հիմնաւորուած որեւէ հաստատութեան կողմէ քաղաքը յատկանշող ուժեղ կէտերէն մէկը չէր, հաւանաբար ինքնավարութեան սահմանափակ բնոյթին պատճառով՝ մէկ կողմէ, որ ցոյցացած է հաստատութիւններու իշխանութեան ծաւալին մէջ, եւ թերեւս, ինչ որ աւելի կարեւոր է, Նոր Զուղայի ընկերական կառուցուածքին (*social structure*) պատճառով, որ ընտանիքը գերակայ կը նկատէր որպէս տնտեսական ու ընկերային կեանքի հիմնական կազմակերպական միաւոր՝ միւս կողմէ:

Նոր Զուղայի առեւտուրի եւ ընկերութեան հիմնական կազմակերպական միաւորը նահապետական ընտանիքն էր՝ տոհմը: Ինչպէս Սասանեան եւ պարթեական իրանի մեծ հետազօտող, հանգուցեալ Անահիտ Փերիխանեանը գիտել տուած է, ընտանեկան անդամներու այս «հայրագիծ» ընկերակցութիւնը, որ թափանցած է հայոց ընկերութեան եւ պատմութեան գրեթէ բոլոր երեսակներուն, խոր արմատներ ունի իրանեան պատմութեան մէջ: Ապագայ հետազօտութեան հարց է, թէ արդեօք ջուղայեցիները հայկական աւանդութենէն ժառանգած են իրենց համայնքին հայրագիծ ընկերային կառուցուածքը, թէ՞ իբրեւ կողմնակի արտադրանք իրենց փոխարաբերութեան՝ Եւրասիոյ իրենց շրջանի հայրագիծ ընկերութիւններու հետ: Յստակ է սակայն, որ հայրագիծ ընկերային յարաբե-

րութիւնները Նոր Զուղայի կեանքի գրեթէ բոլոր կողմերը ընդգրկած էին, ներառեալ քաղանթարի եւ քեաղխութեան ընտրութիւնը ըստ ընտանեկան պատկանելիութեան¹⁴: Հայրագիծ ընտանիքը նաեւ ջուղայական տնտեսական պատմութեան հիմնաքարն էր. ան ձեւաւորած է այն կերպերը, որոնցմով ջուղայեցիները գործարարական որոշումներ տուած են, ընտանեկան սեփականութիւններէ դրամագլուխ հաւաքած են (ի հակադրութիւն բաժնետիրութեան՝ օրինակ) եւ նաեւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, կնքած են պարտաւորեցնող համաձայնագրեր՝ օտար պետութիւններու կամ իրենց ընկերութիւններուն հետ, կամ լուծած են զանոնք: Ինչպէս ժամանակաշրջանի ասիական այլ վաճառականական համայնքներ, ջուղայեցիները իրենց առեւտրական ձեռնարկումները կազմակերպած են տնտեսական այն հաստատութեան շուրջ, որ ծանօթ է «ընտանեկան ընկերութիւն» (*family firm*) անունով¹⁵: Հակառակ խորհր-

14 Հայերն ու իրանցիները կիսած են «հայրագիծ» ընտանիքի վրայ հիմնուած ընկերային կառուցուածքը: Պարթեական ու սասանեան ժամանակաշրջաններուն հայ ու իրանական ընկերութիւններուն «հայրագիծ» հիմքին մասին, տե՛ս Անահիտ Փերիխանեանի գլուխը՝ *Anahit Perikhanian, Iranian Society and Law*, in *The Cambridge History of Iran*, volume 3: *The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983: Ինչպէս Փերիխանեան Գաւթ Է. «իր ամենապարզ ձեւով, հայրագիծ խումբը կ'ընդգրկէր քանի մը տասնեակ անհատական ընտանիքներ, որոնք բոլորն ալ ծագած էին միեւնոյն հասարակաց անխափայրէ՛ն՝ հայրական կողմէն, այս ընտանիքներուն ապրող գլխատրներէն երեք կամ աւելի սերունդներ առաջ» (էջ 642):

15 Ընտանեկան ընկերութեան եւ անոր դերին մասին Նոր Զուղայի տնտեսութեան եւ ընկերութեան մէջ, տե՛ս *Edmund Herzig, The Family Firm in the Commercial Organization of the Julfa Armenians*, in *Études safavides*, ed. L. Calmard, Paris and Tehran, Institut Français de Recherche en Iran, 1993, pp. 287-304. Ծ. Խաչիկեան, *Նոր Զուղայի վաճառականութիւնը*, եւ *Sebouh Aslanian, Circulating Credit and Merchants in the Indian Ocean: The Role and Influence of the Commenda*

դահայ կարգ մը զիտնականներու եւ Բաղդեանց-Մաք-Քէյլայի պնդումներուն, արժանահատ փաստի նշոյլ մը անգամ չկայ, որ ցոյց տայ, թէ ջուղայական տնտեսական կազմակերպութիւնը որեւէ այլ կառուցուածք ունէր, քան հայրագիծ ընտանեկան ընկերութեան կառուցը: Ինչպէս աւելի ամբողջական կերպով պիտի հետազօտենք յետոյ, ապացոյց չկայ այն պնդումներուն համար, որ ջուղայեցիները եղակի, միաւորահաւ կեդրոնացեալ «Նոր Զուղայի առեւտրական ընկերութիւն» մը ունէին, յարեւ սեփական ընկերակաշարի եւրոպական առեւտրական-հնդկական ընկերութիւններուն¹⁶:

Զուղայեցիներու փոխարաբերութեան եղանակը օտար պետութիւններու ու արեւելահնդկական իրենց կանոնադրական (*chartered*) ընկերութիւններուն հետ կոչ կու տայ հայրագիծ ընտանիքին կառուցուածքին Նոր Զուղայի քաղաքական տնտեսական կեանքին մէջ: Այս ընկերային կառուցը նաեւ կրնայ նկատուիլ արժանքային ազդակ մը որ կը նպաստէ այդ փոխարաբերութեան կեդրոնական յարաբերութեանը թեւաւորութեան, որուն յաջորդած է անկարողութիւնը՝ հաւաքական գործունէութիւն ստեղծելու, այն տեսաբար շրջանի այլ ազգային կամ պետական դերակատարներ: Ընտանիքի տիրական դերը Նոր Զուղայի ընկերային կա-

Contract in Julfa Trade, *Journal of the Social and Economic History of the Orient*, 50, 2007, pp. 124-171: Ինչպէս Հերցիկ կը ցըէ, ընտանիքը «գլխաւոր միջոցն էր դրամագլուխի տեղաշարժին համար եւ վաճառականներու միջեւ ընկերակցութեան տիրական եղանակը» (*The Armenian Merchants of New Julfa*, p. 157):

16 Այս միջոցը զարգացուած է մերոյիցեալ *The Circulation of Men and Credit* յոյուսածին մէջ:

ուղեցուածքին մէջ պատճառ դարձած է, որ իւրաքանչիւր ընտանիքի մասնաւոր շահերը մեծաւ մասամբ գերադասուին «ազգային» հաւաքականութեան շահերէն, որուն անունով բազմաթիւ համաձայնագրեր ստորագրուած են: 1688ի նշանաւոր համաձայնագիրը այս յարակարծիքին ցայտուն օրինակ է:

1688ի համաձայնագիրը Արեւելահայկական Ընկերութեան հետ

1688ի համաձայնագիրը ստորագրուած էր Չուղայեցի առեւտրականներու եւ Անգլիական Արեւելահայկական Ընկերութեան մնայուն մրցակցութեան խորպատկերին վրայ: Վերջինս հաստատուած էր 1600ին՝ անգլիական պետութեան արքայական կանոնադրութեամբ, եւ առեւտրական մենաշնորհ ունէր արեւելահայկական տարածքներու մէջ: Արդէն իսկ 1615ին, երբ Ընկերութիւնը կը հետադուրէր առեւտրական հնարաւորութիւններ Սեֆեան Իրանի մէջ, իր ներկայացուցիչներուն եւ Սպահանի հայ վաճառականներու միջեւ լարուածութիւն կար: 1619ին, երբ հանրային աճուրդ կ'ունենար իրանական մետաքսի արտաձման իրաւունքի համար, հայերը, ցուցաբերելով գործարարական հազուադէպ միասնութիւն, հաւաքաբար գործած են՝ չբացայայտուած պարագաներու մէջ, անգլիացիներէն աւելի բարձր առաջարկ ներկայացնելով: Այսպէսով, անոնք յաջողած են տիրական դիրք գրաւել իրանական մետաքսի դէպի Եւրոպա արտաձման մէջ¹⁷: Այնուհետեւ, Ժէ. դարու ընթացքին, Ընկերութիւնը կարելի բոլոր միջոցները փորձած է հայոց հետ մրցակցե-

լու հիւսիսային ցամաքային ուղիներուն մէջ, ջանալով Հալէպէն բերուած կերպար աւելի աժան ծախել: Ինչպէս Ռուտի Մաթի կը բացատրէ,

«Սակայն, եւրոպացիներուն թանկ ենթակաւուցուածքը (costly infrastructure), երկրի ներքին շրջաններու անոնց պակասաւոր ծախսութիւնը եւ մեծաքանակ առեւտուրէ անոնց կախուածութիւնը անկարելի կը դարձնէր, որ կարենային դուրս մղել հնարամիտ հայ առեւտրականները իրենց ուժի դիրքէն: Չախողելով ուղղակի մրցակցութեան մէջ, 1680-1690ական թուականներուն անգլիացիները փորձած են օգուտ քաղել թրքական առեւտրական ուղիին անկայունութենէն եւ հայկական առեւտրական ծաւալումէն դէպի Եւրոպա՝ ջուղայեցիներու հետ գործարարական համաձայնութեան առաջարկներով»¹⁸:

Չկարողանալով յաջողութեան հասնիլ հայերու հետ մրցապայքարին մէջ, անգլիացիները դիմած են «եթէ չես կրնար յաղթել անոնց, միացիր անոնց» քաղաքականութեան¹⁹: Այս նպատակով, Ընկերութեան վարչութեան խորհուրդը (Court of Directors) 1688ին հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէր հայոց հետ, ինչ որ կ'առաջնորդէր կարեւոր համաձայնութեան մը կնքումին: Երեք գլխաւոր դերակատարներ ներգրաւուած էին բանակցութիւններուն մէջ. Սըր Ճոսայա Չայլս՝ Ընկերութեան փոխ-կառավարիչը եւ անոր բանալի որոժան Շարտէն՝ Ֆրանսացի հուկենո գոհարավաճառ մը եւ լուսաւորեալ ճամբորդ մը, որ կ'աշխատէր Ընկերութեան համար եւ երկու կողմերէն որպէս միջնորդ ընդունուած էր, եւ, վերջապէս, Շարտէնի բարեկամն ու Ընկերակիցը անգլիական մայրա-

17 Pietro Della Valle, *Viaggi di Pietro della Valle, il pellegrino, descritti da lui medesimo in lettere familiari all'erudito suo amico Mario Schipano, divisi in tre parti cioe: la Turchia, la Persia, e l'India, colla vita e ritratto dell'autore*. 2 vols., Brighton, 1843, vol. 2, p. 59, և Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran*, pp. 101-102.

18 Rudolph P. Matthee, *Merchants in Safavid Iran: Participants and Perceptions*.- *Journal of Early Modern History* 4, 2000, pp. 240-241.
19 Dirk Van der Cruysse, *Chardin le Persan*, Paris, Fayard, 1998, p. 361.

քաղաքին մէջ՝ հայ նշանաւոր առեւտրական Խոջա Փանոս Ղալանդարեանը (Panos Calendar), որ Նոր Զուղայի ամենէն ազդեցիկ ընտանիքներէն մէկուն կը պատկանէր: Ան Լոնտոն կ'ապրէր այդ ժամանակ, բայց կապերու ընդարձակ ցանց մը ունէր Վենետիկի, Մարսէյլի, Լիվոռնոյի, Սպահանի, Սուրաթի եւ Մատրասի մէջ, որպէս հայ «ազգ»ի ներկայացուցիչ: Ընկերութեան համար, համաձայնագրին գլխաւոր նպատակն էր հայերը խրախուսել «դէպի Եւրոպա եւ Եւրոպայէն կատարուող իրենց առեւտուրին հին ուղղութիւնը փոխելու»²⁰, այսինքն, որ անոնք պարսկական հում մետաքսը, Քերմանի բուրդը եւ Հարաւային Ասիայէն շաք մը այլ ապրանքներ (օրինակ՝ աղամանդներ, մուշկ եւ այլն, որոնց վրայ Ընկերութեան մենաշնորհը չէր տարածուեր) դէպի Եւրոպա փոխադրէին Անգլիական Ընկերութեան նաւերով, որոնք Բարեյուսոյ Հրուանդանէն կը դառնային, փոխանակ ցամաքային կարաւաններու ուղիին՝ օսմանեան տարածքներու ընդմէջէն: Այս համաձայնագիրը ստորագրելու գլխաւոր դրդապատճառը՝ հայկական տեսանկիւնէն, պաշտպանութեան ծախսի աւելի աժան տարատեսակի ձեռքբերումն էր, իմա՝ «մասնաւոր վաճառականներէ վճարուած՝ տուրքերու, մաքսերու, կաշառքներու եւ այլնի ձեւին տակ, պետական հաստատութիւններէ եւ անոնց ներկայացուցիչներէն իրաւական եւ զինուորական պաշտպանութիւն ստանալու համար»²¹: Քանի որ պաշտպանութեան ծախսը կեղրոնական դեր մը ունէր Նոր Զուղայի առեւտուրին մէջ եւ, ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ, ներկայ, սակայն ոչ տի տեսնենք ստորեւ, ներկայ, սակայն ոչ

միշտ բացայայտուած դրդապատճառ մըն էր Արեւելահայկական Ընկերութիւններուն, ինչպէս եւ ուսական պետութեան հետ անոնց բոլոր համաձայնութիւններուն մէջ, կարեւոր է համառօտ կերպով ուրուագծել պաշտպանութեան ծախսի գրաւանութեան գլխաւոր կէտերը՝ Նոր Զուղայի առեւտրական համաձայնագրերու մեր քննարկումը շարունակելէ առաջ:

1940ական թուականներուն գրուած ռազմավարական յօդուածներու շարքի մը մէջ, Լէյն այն հեռատես եւ պայծառամիտ գաղափարը յայտնած է, թէ «որեւէ տնտեսական ձեռնարկի էական ծախսը անոր պաշտպանութեան ծախսն է, պաշտպանութիւն՝ բունի ուժով անոր գործունէութեան ընդհատումին դէմ»²²: Արձագանգելով Լէյնի աշխատանքին, Ֆիլիփ Քըրթին անոյնպէս նշած է «Անդր-մշակութային անոյնպէս համաշխարհային պատմութեան ուսուցիչը համաշխարհային պատմութեան մէջ» աշխատութեան մէջ, թէ «որեւէ ձեւի պաշտպանութեան վճարում – թելադրուած կամ իսկական ճշուժի որեւէ ձեւ – գործարարութեան սովորական ծախս մըն էր»²³: Լէյնի, ինչպէս եւ Քըրթին եւ Սթիւարտի համար, ինչպէս պիտի տեսնենք, կարաւանային ուղիներու մաքսանենք, կարաւանային ներդրումի ծախսուրքերը ապրանքի մը ներդրումի ծախսին շատ մեծ բաժինը կը կազմէին, ըսենք՝ Սպահանէն մինչեւ Իդմիր, Թաւրիզէն կամ Սպահանէն դէպի Հալէպ ճամբով (երկուքն ալ իրանեանէն դէպի օսմանեան հողատաւրածք անցնելով), առաւել այն գումարին, որ վաճառականները պէտք է վճարէին իրենց ապրանքին անապատէն ապահովանցքին համար, որ կ'ենթադրէր պահակագունդ մը վարձել կամ տեղացի ցեղապետ մը կաշառել: Այսպիսով, տրամաբանական

20 St'u Ferrier, *The Agreement of the East India Company*, p. 438: Համաձայնագրի սկզբնագրից համար, տե՛ս BL IOR H 634, folios 581-599.
21 Francesca Trivellato, *From Livorno to Goa and Back: Merchant Networks and the Coral-Diamond Trade in the Early-Eighteenth Century*, *Portuguese Studies*, 16, 2000, p. 193-217 (201).

22 Frederic C. Lane, *National Wealth and Protection Costs*, p. 12.
23 Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p. 41.

է ենթադրել, որ եթէ հեռակայ վաճառքի ապրանքի մը պաշտպանութեան ծախսը բարձր էր, այդ ապրանքին վաճառքի շահոյթը ցած պիտի ըլլար:

Հեռակայ առեւտուրի կալուածին մէջ, թերեւս Սթինսկոր կատարած է ամենէն նորարարական նպաստը պաշտպանութեան ծախսի գրականութեան իր հիմնարար՝ «ժէ. դարու ասիական առեւտրական յեղափոխութիւնը. արեւելա-հնդկական ընկերութիւնները եւ կարաւանային առեւտուրի անկումը» աշխատութեան մէջ (1974): Այստեղ դանիացի մեծ պատմաբանը, վերլուծելով եւրոպացիներու կողմէ հաստատուած արեւելա-հնդկական ընկերութիւններուն ներգործութիւնը Հնդկաց ովկիանոսի առեւտուրին մէջ՝ վաղ ժէ. դարէն սկսեալ, եզրակացուցած է, որ.

«Հեռակայ առեւտուրի որեւէ վերլուծում, որ կ'անտեսէ պաշտպանութեան հարցը եւ անոր գինը՝ շուկայական սովորական ազդակներու ի նպաստ, անկատար պիտի ըլլայ: Պաշտպանութիւնը առեւտուրի պահպանման անհրաժեշտ ծառայութիւն մըն էր. անվճար ծառայութիւն մը չէր, քանի որ պաշտպանութիւնը ուղտի մը նման, իր գինը ունէր»²⁴:

Սթինսկոր նաեւ դիտել տուած է, որ զուտ փոխադրութեան ծախսերը անպայման աւելի ածան չէին ծովու ճամբով, ի բազմաթիւն ցամաքային ճամբուն: Ան նկատած է, որ բազմաթիւ պարագաներու, ապրանքներու նաւային փոխադրութիւնը կրնար աւելի սուղ ըլլալ, քան անոնց առաքումը ուղտերու կարաւաններով՝ անապատի ճամբով, յատկապէս երբ մոնսուններու (monsoon) եղանակներու միջոցները հաշուի կ'առնուին: Սակայն ծովային ճանապարհը աւելի ածան էր, քան ցամաքային ճանապարհը, որովհետեւ պաշտպանութեան ծախսերը գրեթէ միշտ աւելի ածան էին ծովու, քան ցամաքի ճամբով: Յամաքային

ճանապարհներուն վրայ, ըստ Սթինսկորի, «պաշտպանութեան ծախսերը սովորաբար կը գերազանցէին փոխադրութեան ծախսերը»: Արձանագրուած ճամբորդութիւններու «իւրաքանչիւր պարագային», որ քննուած է դանիացի պատմաբանին կողմէ, «մաքսատուրքի [...] հետ կապուած ծախսերը անտարակոյս կը գերազանցէին բուն փոխադրութեան ծախսերը»²⁵:

Ընդհանուր այս պատկերին դէմ յանդիման, բացայայտ կը դառնար Սթինսկորի համար, որ այն փաստը, որ եւրոպական կանոնադրական ընկերութիւնները «կ'արտադրէին իրենց պէտք ունեցած պաշտպանութիւնը», գլխաւոր պատճառներէն մէկն էր անոնց յաղթանակին՝ վաղ արդիական Ասիոյ առեւտուրին մէջ, «ասիական առեւտրական յեղափոխութեան» մը սկիզբը դնելով: Այլ խօսքով, Սթինսկորի հոչակաւոր արտայայտութիւնը փոխ առնելով, անոնք «պաշտպանութեան ծախսերը ներքեւապէս կը ստանձնէին» (internalized protection costs), մինչ ցամաքային առեւտուր կատարողները, ինչպէս հայերը, պէտք է սովորաբար ուրիշներու (մաքսային պահակներու կամ անապատային աւազակներու) վճարէին այդ ծախսը՝ պաշտպանութիւն գնելու եւ ապրանքներու հեղասահ առաքումը ապահովելու համար: Այսպիսով, փոխանակ մաքսատուրքեր, կաշառքներ կամ պահակներու աշխատավարձեր վճարելու, եւրոպական ընկերութիւնները «կրնային իրենց պաշտպանութիւնը ձեռք բերել ինքնարժէքի գնով» (cost value): Անոնք կրնային պաշտպանութեան ծախսերը նուազեցնել՝ իրենց նաւերու թնդանօթներով օժտումով, զինեալ նաւատիրութեամբ կամ Բարեյուսոյ Հրուանդանի ճանապարհի օգտագործումով դէպի Հնդկաց ովկիանոսը՝ բազմաթիւ տուրքեր չվճարելու համար (ծախսաւրից անպատեհութիւն մը, որմէ ցամաքա-

24 Steensgaard, *The Asian Trade Revolution*, p. 111.

25 Ibid., p. 40.

յին կարաւանները չէին կրնար խուսափել): Որեւէ պարագայի, ծովային ճանապարհով ապրանքներու փոխադրումին ընդհանուր ծախսը բաւական աւելի ցած էր, քան ցամաքային ճանապարհի պարագային, ու հետեւաբար, շահոյթի բաժինը աւելի բարձր կրնար ըլլալ:

Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան 1688ի համաձայնագիրը «հայ ազգ»ին հետ աւելի ցած պաշտպանութեան ծախս կ'առաջարկէր (չուրջ 2 առ հարիւրէն մինչեւ 10 առ հարիւր՝ ապրանքներու մեծ մասին համար, ներառեալ՝ աղամանդ, մարջան (coral), որդան կարմիր, սուրճ եւ «Պարսկաստանի բոլոր հում մետաքսներուն համար £21 բարձուած մէկ թոնին, բայց ոչ մէկ ծախս արտօնութեան, մաքսի կամ այլ տեսակի»)՝²⁶: Զարմանալի չէ, որ ասիկա որոշ ջուղայեցիներ հրապուրէր իբրեւ աւելի շահաբեր ընտրութիւն մը, քան ցամաքային փոխադրութիւնը, հիւսիսային՝ ուսական ճանապարհով, կամ արեւմտեան՝ օսմանեան ճանապարհով: Աժան պաշտպանութեան ծախսերէ աւելի, նոր ջուղայի կողմը կը շահէր առեւտրական առանձնաշնորհումներ Հնդկաստանի եւ Հնդկաց ովկիանոսի մէջ, ու, այսպիսով, առեւտրական իր ցանցը կը կարողանար ծառայել ովկիանոսէն անդին՝ Հարաւային Ասիոյ ամենէն ուժեղ առեւտրական կեդրոններուն մէջ: Այս իմաստով, հայոց տրուած առանձնաշնորհումներէն մէկն էր՝ «այսուհետեւ, ամէն ատեն ազատ ըլլալ Հնդկաստան երթալու եւ ետ դառնալու Ընկերութեան որեւէ մէկ նաւով՝ ունէ ազատ մարթեան նոյնքան նպաստաւոր պայմաններով», ինչպէս եւ ցած մաքսատուրքեր²⁷: Համաձայնութեան ամենէն կարեւոր դրոյթը, ինչ կը վերաբերի նոր ջուղայի հետա-

գայ ծաւալումին դէպի Հնդկաստան եւ Հնդկաց ովկիանոսը, հետեւեալն էր.

«Անոնք ազատ պիտի ըլլան Ընկերութեան որեւէ քաղաք, կայաօր կամ աւան ապրելու՝ Հնդկաստանի մէջ, եւ հող կամ տուներ գնելու, ծախելու եւ ձեռք բերելու, եւ ընդունակ պիտի ըլլան քաղաքացիական պաշտօններու եւ նշանակումներու, որպէս թէ անգլիացի ծնած ըլլային, եւ միշտ պիտի ունենան իրենց կրօնքին ազատ ու անարգել գործադրութեան ազատութիւնը»²⁸:

Համաձայնագրին մէկ յաւելումով, մէջ, Ընկերութիւնը նաեւ կը համաձայնէր, որ.

«երբ հայ ազգէն (ընդգծումը մերն է – Ս. Ա.) քառասուն կամ աւելի հոգի Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ Ընկերութեան պատկանող որեւէ կայաօրի, քաղաքի կամ աւանի բնակիչ դառնան, յիշեալ հայերը ոչ միայն իրենց կրօնքին ազատ գործածութիւնն ու կիրարկումը պիտի ունենան եւ պիտի վայելեան, այլեւ անոնց հողամաս մը պիտի յատկաւորուի հոն եկեղեցի մը կանդնեցնելու համար, ցուրի՝ հոն եկեղեցի մը կանդնեցնելու համար, Աստուծոյ պաշտամունքի եւ ծառայութեան իրենց սեփական ձեռով, եւ մեր սեփական ծախսով շինել պիտի տանք յարմար եկեղեցի մը՝ քարով կամ այլ ամուր նիւթերով, անոնց նախասիրութեամբ... եւ յիշեալ կառավարին ու Ընկերութիւնը նաեւ պիտի յատկացնէ տարեկան յիսուն փառնա՝ եօթը տարուան ընթացքին, անոնց ընտրած կրօնատրին ապուստը պահելու համար»²⁹:

Համաձայնութեան բնագրի ներածութիւնը յստակօրէն կը հաստատէ, որ ան ստորագրուած է յանուն «հայ ազգ»ին, այն ստորագրութիւնը ձգելով, որ ջուղայեցիները հաւաքականութիւն մըն էին, որ կը գործէր ինչպէս որեւէ այլ «վաճառական ազգ» (trading nation) վաղ արդի դարաշրջանին: Սակայն, ասիկա կ'անտեսէ կարեւոր տար-

26 Ferrier, *The Agreement of the East India Company*, p. 440.

27 Ibid., p. 438.

28 Ibid., p. 439.

29 Ibid., p. 442.

մինչ հայերը միշտ նոր դժուարություններ կը յարուցանէին, զորս կարելի չեղաւ յաղթահարել: [Ընկերութիւնը] լքեց [համաձայնագիրը] ի վերջոյ»⁴⁹:

Ազգբնական շփումէն քանի մը տարի ետք, Մարթէն կը նշէ, թէ հայերու ուրիշ

⁴⁹ Ibid., p. 283-284. "J'ai déjà remarqué qu'il y avait une proposition faite à Ispahan par plusieurs marchands arméniens au sieur l'Estoille, marchand de la Compagnie, pour faire passer les soies de Perse qu'ils font porter par terre jusqu'à Smyrne et Aleo, au Bander Abassey où les navires de la Compagnie viendraient les charger pour les passer de là à Surate et ensuite par mer sur les mêmes vaisseaux jusqu'en France. Les Arméniens trouvaient que la route par terre était de grande dépense par les droits qu'il fallait payer en divers lieux; il y avait aussi du risque dans les caravanes qui étaient attaquées souvent par les voleurs, quelquefois enlevées. Le risque n'était pas fini pour être arriver à Alep, il y en avait encore à courir à les passer de là en Europe par la rencontre des corsaires de la Méditerranée. Les Arméniens trouvaient beaucoup plus de sûreté et moins de frais par la voie qu'ils voulaient tenter. Le sieur de l'Estoille avait écrit à la Compagnie en France sur cette proposition; elle l'avait trouvée fort avantageuse; elle avait donné des ordres au conseil de Surate d'y entendre et de la faire réussir. Le sieur de l'Estoille arriva dans ce mois; il était chargé de la part des marchands arméniens de nous proposer les conditions. Nous ne trouvâmes pas l'affaire si aisée à terminer que l'on s'était persuadé; les marchands qui cherchaient leur sûreté demandoient qu'on s'expliquât [sur le sort] en cas de guerre [de] leurs soies portées au Bander Abassy et qu'on n'y put avoir de vaisseaux pour les prendre: sur qui courraient les frais, les dépenses et retards de les avoir fait porter jusque-là? Il y avait encore d'autres articles qui n'étaient pas faciles à décider pour satisfaction des deux parties. Cette affaire a trainé trois ou quatre ans, les Arméniens faisaient toujours naître de nouvelles difficultés, qui n'ont pu être surmontées; elle a été abandonnée à la fin." St'u Paul Kaepelin, *La Compagnie des Indes Orientales et Francois Martin: Etudes sur L'histoire du Commerce et des Etablissement Francais dans l'Inde Sous Louis XIV (1664-1719)*, Paris, Librairie Maritime et Coloniale, 1908, p. 352 եւ 473, ուր ներկայացուած են 1690ական եւ վաղ 1700ական թուականներու ֆրանսական Ընկերութեան նախնական փորձերու արագացումը:

խումբ մը նորէն մտայնած էր *Compagnie des Indes*-ին, այս անգամ՝ Սուրաթի մէջ, «յաջորդ մոնսուսին որոշ ապրանքներ իրենց հաշուոյն բեռցնելու Ֆրանսայի համար՝ *Le President* նաւուն վրայ»⁵⁰: Բանակցութեան բաղձաթիւ հանգրուաններէ ետք՝ ապրանքներուն վճարուելիք փոխադրութեան ծախսին մասին («ադամանդներ, մարգարիտներ եւ այլ թանկագին քարեր», ինչպէս եւ «մուշկ եւ մոխրագոյն սաթ»⁵¹), Հնդկաստանի սովորական ապրանքներու կողքին), Մարթէն կը յիշէ, թէ ինչպէս ի վերջոյ համաձայնագիրը ձախողած է, որովհետեւ հայերը չէին կրնար երաշխաւորել, որ իրենց բոլոր անդամները անոր պիտի հետեւէին եւ իրենց ապրանքը յանձնէին ֆրանսական նաւուն, պնդելով, «որ անոնցմէ իւրաքանչիւրը կրնար նաւը մտնել ըստ միջոցներու եւ ցանկութեան»⁵²: Պայմանագրեր յարգելու հայոց այս անկարողութիւնը բաղձիցս ընդգծելով, Մարթէն կ'եզրակացնէ. «Ասկէ գիտէինք, որ ոչինչ կարելի էր [յաջողցնել] անոնց հետ, եւ որ ասիկա այս ազգին հնարքներէն մէկն էր՝ գեղեցիկ առաջարկներ ընել, առանց երբեք ոչինչ յանդիմանելու»⁵³:

Compagnie des Indes-ին 1681ի ջուղայններու առաջարկներուն ցարդ քիչ հետադասուած եւ լուսանցքային պարագան կրնայ օգտագործուիլ որպէս նմոշ մանրապատմաբաններու (*microhistorians*) վկայակոչած *l'eccezionale normale*-ին (բնականոն բացառիկը կամ բացառիկ սովորականը), առաջին անգամ էտոարտո կրենտի կողմէ գործածուած եզրոյթ մը՝ թէ՛ արտակարգ փաստաթուղթեր եւ թէ՛ սովորարար լուսանցքային անհատներ նկարագրելու համար, որոնք «եթէ յարմար մանրավերլուծա-

⁵⁰ Martin, *Mémoires*, p. 309.
⁵¹ Ibid.
⁵² Ibid. Հայերը «խաբերաներ»ու հաւաքականութիւն մը նկատող Մարթէնի արեւելական խօսույթին (*orientalist discourse*) վերլուծումի մը համար, տե՛ս Aslanian, *A Life Lived Across Continents*:

կան ընթերցումի ենթարկուին, կրնան այսուհանդերձ լուսաբանել լայն միտումներ»⁵³: Առաջին հերթին, ինչպէս 1688ի Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան համաձայնագրի պարագային, 1681ին Ֆրանսացիներուն ներկայացուած առաջարկները թելադրուած էին ջուղայնցիներուն գլխաւոր ապրանքը (պարսկական հում մետաքս, բայց այնուհետեւ նաեւ հարա-ասիական ադամանդներ, գոհարներ եւ այլ նիւթեր) փոխադրելու աւելի աժան եւ ապահով մեթոտ մը գտնելու առաջադրանքէն ծովային ճանապարհով, այսպէս օսմանեան տարածքէ անցնող ցամաքային ճանապարհէն խուսափելով: Ինչպէս Մարթէն նապարհէն խուսափելով՝ ինչպէս Մարթէն խորաթափանց կերպով դիտել կու տայ իր լընտրելի էր հայերուն համար, ինչպէս որ պարագան այլ վաճառականներու, քանի որ ցամաքային կարաւաններու փոխադրած ծախսը՝ Սպահան-Հալէպ կամ Ջմիւռնիա ճանապարհով, հետզհետէ կ'աճէր եւ ջուղայնցիները պարտադրուած էին անբնական գումարներ վճարելու՝ պաշտպանութեան ծախս գնելու համար: Մաքսավճարներու եւ տուրքերու, ինչպէս եւ աւազակներու կամ ծովահններու դէմ պահակներու վճարող գումարներու ձեւով, պաշտպանութեան ծախսը, ինչպէս արդէն նշած ենք, սովորաբար հեռակայ վաճառականի մը ծախսերուն առիւծի բաժինը կը կազմէր եւ յաճախ բուն փոխադրութեան ծախսը կը գերազանցէր⁵⁴: Մաքսատուրքերն ու հարկերը բաւարար չէին կարծես, ինչպէս Մարթէն կը նշէ, քանի որ ցամաքային ճանապարհները գործածող ջուղայնցիները նաեւ կը մտահոգուէին անապատային աւազակներով եւ միջերկրականեան ծովահններով, մինչ անոնց ապրանքները Ջմիւռնիոյ կամ

Ալեքսանտրէթի նաւահանգիստներէն կը ճամբորդէին դէպի Վենետիկ, Լիվորնօ կամ Մարսէյլ: Յարաճուն այս ծախսերը եւ մեծ վտանգները նկատի ունենալով, Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւններէն մէկուն հետ համաձայնագրի կնքումն ու անոնց զիջումը նաւերով փոխադրութիւնը ջուղայնութեան կը մատուցէր աւելի ցած ու աւելի ապահով պաշտպանութեան ծախս, քանի որ ընկերութեան նաւերը պաշտպանութեան ծախսերը կը նուազեցնէին՝ օրինաւոր թեւեւ ծախսերը կը նուազեցնէին՝ օրինաւոր կերպով ճամբորդելով բաց ծովերու վրայ: Երկրորդական պատերազմներու պարագաներու պատերազմներու ծախսերը երբեք, այս պաշտպանութեան ծախսերը երբեք նշանակալից կերպով կը բարձրանաին, քանի որ նաւերու բեռները կրնային կողոպտուիլ կամ փճացուիլ թշնամի նաւերու կողմէ: Ասիկա ծանօթ մտահոգութիւն էր ջուղայնցիներուն համար, ինչպէս ցոյց էր ջուղայնցիներու ֆրանսական բանակի կու տան վերոյիշեալ ֆրանսական բանակցութիւնները եւ 1690ական թուականներուն անգլիական ձախող բանակցութիւնները: Ինչպէս Մարթէնի վերի մէջբերումը կը փաստէ, հակառակ երրորդական պատերազմներուն, ծովային ճանապարհի աւելի ցած պաշտպանութեան ծախսը գլխաւորապէս էր, որ 1681ին ջուղայնցիները հրապուրած էր Գոլպէրի *Compagnie des Indes Orientales*-ին նկատմամբ: Անտարակոյս միեւնոյն տրամաբանութիւնը մղած է 1688ի դաշինքի կնքումին, թէեւ ասիկա յիշուած չէ անգլիական համաձայնագրին մէջ եւ հետեւաբար աննկատ մնացած է, մինչ բացայայտ կը դառնայ ֆրանսական համաձայնագրի Մարթէնի քննարկումին մէջ: Ինչպէս տեսանք, սակայն, երկու պարագաներուն նոր Ջուղայի կողմը վճարականութեան պակաս ցոյց տուած է, երբ անոնց թերթներուն հետեւելու ժամանակը հասած էր: Ջոյգ պարագաներուն, երբ որպէս «հայ ազգ» կոչուած միացեալ «ընկերութեան» մը անցողիկ պատրանքը յօդս ցնդած էր, իւրաքանչիւր ջուղայնցի ընտանիք հեռաբանչիւր ջուղայնցի ընտանիք հեռաբանչիւր գործողութեան ընթացք մը, տապնդած է գործողութեան ընթացք մը,

⁵³ Francesca Trivellato, *Is There a Future for Italian Microhistory in the Age of Global History?*, California Italian Studies, 2, 1, 2011, pp. 4-5.
⁵⁴ Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*, pp. 40-41.

զոր աւելի նպաստաւոր նկատած է իր շահերուն համար: Մինչ հաւաքական գործունէութեան այս անվճռականութիւնը կրնայ նկատուիլ եւ պէտք է նկատուի մեր կողմէ իբրեւ գրեթէ բնական ցոլացումը հայրազիծ ընկերային կառուցուածքի մը եւ հաւաքական ինքնաներկայացումի Սեֆեան տկար աւանդի մը, Ֆրանսուա Մարթէնի նման եւրոպացի պաշտօնատարներու համար, որոնք արդէն կանխատրամադրուած էին հայերուն հանդէպ, ան ցոյց կու տար հակառակ կողմը խաբելու հակում մը:

Ամսթերտամ բնակող կարգ մը ջուղայեցի վաճառականներ, մղուած՝ աւելի ցած պաշտպանութեան ծախսերու հեռանկարէն, ուշ 1690ական թուականներուն մօտեցած են նորահաստատ եւ քիչ ուսումնասիրուած East India Company of Scotland trading in the East and West Indies-ին (Արեւելեան եւ Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ առեւտուրը ընող Սկոտլանդի Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւն), առաջարկելով սկոտլանդական նաւերու օգտագործումը՝ ապրանքներու փոխադրութեան համար⁵⁵: Սկոտլանդական ընկերութեան ուղղուած հայկական առաջարկներուն մասին առկայ փաստերը խիստ կցկտուր ըլլալով, մեզի թոյլ չեն տար որոշակիօրէն ըսել, թէ համաձայնագիրը որու անունով պիտի ստորագրուէր: Նախընթաց համաձայնագրերու կամ առաջարկներու պէս, կը թուի, թէ այս մէկն ալ առանձին հայ վաճառականի մը կողմէ սկզբնաւո-

55 Այս ձախողած համաձայնագիրը Նոր Զուդայի ուսումնասիրողներու ուշադրութեան վրիպած է. առաջին անգամ համառօտակի յիշուած է Հոլտըն Ֆրոյպըրի կողմէ (Holden Furber, *Rival Empires of Trade in the Orient, 1600-1800* in Sanjay Subrahmanyam, ed., *Maritime India*, New Delhi, Oxford, 2004, p. 217): Հնարասոր համաձայնագրի մը նպատակով Ընկերութեան պաշտօնատարներուն մօտեցած ամառներու արեւմտեան շուկայի մասին համառօտ ակնարկի մը համար, տե՛ս George Pratt Insh, ed. *Darien Shipping Papers, 1696-1707*, vol. 6, Edinburgh, Constable, 1924, pp. 219-229.

րուած է, այս պարագային՝ ոմն Մարտիրոս դի Գրիգորի, հաւանաբար՝ Նոր Զուդայէն, որ Ամսթերտամ կ'ապրէր, ուր ջուղայեցի վաճառականները իրենց սեփական եկեղեցին ունէին եւ աշխոյժ մասնակցութիւն ունէին քաղաքի առեւտրական յարաբերութիւններուն՝ Ռուսաստանի եւ Արեւելեան Հնդկաստանի հետ: Ի տարբերութիւն նախորդ համաձայնագրերուն, սակայն, այս մէկը բանակցուած չէ «հայ ազգ»ի կամ հաւաքականութեան մը անունով, այլ Սկոտլանդական Ընկերութեան եւ անորոշ թիւով հայ վաճառականներու միջեւ, որոնք 26 Յունիս 1699ի շուրջ «Ներվայի եւ Լիւպէքի ճանապարհով Մոսկովիայէն հասան այս քաղաքը [իմա՝ Ամսթերտամ]՝ իրենց մետաքսով եւ թանկագին քարերով. անոնց շարքին մէկ քանին հակած են Սուրաթ երթալու ձեր Ընկերութեան նաւերով, եւ եթէ կրնանք համաձայնութիւն մը կնքել պատուարժան Տիար Տնօրէններուն հետ՝ անոնց ճամբորդութեան համար, ուրեմն անոնք պիտի ընդունին զայն»⁵⁶: Անթուակիր յուշագրի մը մէջ, որ հաւանաբար 1699ի ամրան գրուած է, խորագրուած՝ *Martin Gregori of Amsterdam in Holland, in the name of the Armenian Merchants att Present in Amsterdam Doth Shew unto the Honorable Lords Directors of ye african and india Company of Scotland*, միեւնոյն Մարտիրոս դի Գրիգորը՝ լոնտոնաբնակ խոջաՓանոս Ղալադարեանի նման գործունէութեամբ, առաջարկի մը նախնական տարբերակը պատրաստած է նորահաստատ Սկոտլանդական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան համար, ուրուագծելով հայերուն հետաքրքրութիւնները:

«Յիշեալ հայ վաճառականները հակած են բեռնելու յիշեալ Ընկերութեան նաւուն կամ նաւերուն վրայ մինչեւ Սուրաթ՝ Արեւելեան Հնդկաստան, հարիւր հազար Ֆլորինի արժէ-

56 George Pratt Insh, ed. *Darien Shipping Papers, 1696-1707*, p. 223.

քը՝ ժամանակաւորապէս, տարբեր ապրանքներու տեսքով, այստեղ մանրամասնուած՝ մշակուած եւ անմշակ սաթ եւ կարմիր մարջան, որդան կարմիր, տարբեր վեներիկեան եւ նիւրեմպէրիկեան ապրանքներ, սուրեր եւ ուրիշ փոքր բաներ, գլխաւորաբար՝ հագուստներ, սաթ եւ կարմիր մարջան եւ որդան կարմիր, բոլորն ալ ըլլալով քիչ տեղ գրաւող ապրանքներ եւ մեծ արժէք ունեցող, ինչպէս նաեւ կապարի ձուլուածքներ եւ ինչ որ գտնեն յարմար այս առեւտուրին համար»⁵⁷:

Մարտիրոս դի Գրիգոր առաջարկած է վճարել «ապրանքներուն արժէքին տասը առ հարիւրը, եթէ արտասահմանէն բերուելիք ապրանքները ծախսէ գերծ պիտի ըլլան մինչեւ Պոմպէյ»⁵⁸: Նշելէ ետք հայերու տրամադրութիւնը՝ փոխադրութեան ծախսի 10 առ հարիւրին վճարումը որպէս պաշտպանութեան ծախս, Մարտիրոս իր նամակը կ'աւարտէր ընդգծելով պաշտպանութեան եւ ապահովութեան կարեւորութիւնը եւ խնդրելով «Տիար տնօրէններէն, թիւնը եւ խնդրելով «Տիար տնօրէններէն, որ ապահովութիւն ընծայեն, որ յիշեալ որ ապահովութիւն ընծայեն, որ յիշեալ հանգստութեան կամ խանգարումի պիտի հանգստութեան կամ խանգարումի պիտի հանգստութեան կամ խանգարումի պիտի հանգստութեան կողմէ, ինչպէս եւ իրենց ապրանքները Անգլիայէն Սկոտլանդ փոխադրելու համար, ինչպէս եւ ճանապարհին որ ու Սուրաթի մէջ»⁵⁸: Ճորճ Փրաթ ինչ, որ առաջին անգամ յայտնաբերած է Մարտիրոս դի Գրիգորի թղթակցութիւնը Սկոտլանդի Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան հետ, գրած է, որ «ըստ երեւոյթին, հայ վաճառականներու ծրագրէն ոչինչ դուրս եկած է»⁵⁹: Աւելի ծրագրէն ոչինչ դուրս եկած է՝ յատկապէս վաղ համաձայնագրերու եւ յատկապէս Ֆրանսական ընկերութեան հետ բանակ-

57 Ibid., p. 226.
58 Ibid.
59 George Pratt Insh, *Historian's Odyssey: The Romance of the Quest for the Records of the Darien Company*, Edinburgh & London, The Moray Press, 1938, p. 87.

ցութիւններուն լոյսին տակ, անկարելի չէ եզրակացնել, որ այս մէկն ալ անհետեւանք մնացած է:

1792ին տեղի ունեցած է ջուղայեցիներու եւ եւրոպական արեւելա-հնդկական ընկերութեան մը միջեւ բանակցութիւններ կատարելու թերեւս ամենէն անսովոր փորձը, երբ Dom Josef di Perreira Viana՝ 1785ին հիմնուած սպանական Real Compañia de Filipinasի վարչական խորհուրդին կամ junta-ին խորհրդատու մը, կը շնորհակալուէր, որ նորակազմ ընկերութիւնը դաշինք մը կնքէր ջուղայեցիներուն հետ, զի բնէնք պաշտօնապէս հրաւիրելով Մանիլա հաստատուելու: Junta-ին ներկայացուած իր տեղեկագրին մէջ՝ «Իմ առաջարկած մեթոտը՝ Մանիլան դարձնելու Չինաստանի ծոցին [գլխաւոր] ուստանը», վիանա բաւական փայլուն ըսելիքներ ունեցած է ջուղայեցի վաճառականներու համբաւին մասին⁶⁰:

«Հայերը, որոնց շարքին կաթոլիկներու որոշ թիւ մը կայ, ամբողջ Ասիոյ ամենէն կարող եւ խորամանկ գործարարներն են. անոնք կը ճանչնան առեւտրական կեդրոնները եւ կը գործեն բոլոր արտագործողներուն հետ՝ թէ՛ ծոցի վեղերային գօտիներուն եւ թէ՛ այդ երկիրներուն ներքին շրջաններուն մէջ: Անոնք են, որոնք անգլիացիներուն սորվեցուցած են աշխարհի այդ մասին առեւտուրը, եւ անոնք են,

60 Այս դաշինքը հազիւ թէ ուսումնասիրուած է: Առաջին քննարկումն անցնելու համար, տե՛ս Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, p. 63ff: Խնդրոյ առարկայ ծրագիրը երկու տարբերակներով հասած է մեզի: Առաջինը խորագրուած է «Methodo que propongo para que la ciudad de Manila sea el Imporio del Comercio en el Golfo chinico, Madrid, Mayo 12, 1791», in «Papeles de Egerton 518 BL, Plut. DXVIII.H, folios 217-225: Աւելի ամբողջական տարբերակ կը գտնուի Ֆլորանսիայի փաստաթղթերով, կը գտնուի Ֆլորանսիայի փաստաթղթերով, կը գտնուի Ֆիլիպինացի Լիլի Լայբրարի Կոլեկցիոն, Indiana University: Չեկոցումը կը գտնուի վերջինիս թիւ 30 եւ 31 փաստաթղթերուն մէջ:

որոնք անոնց [իմա՝ անգլիացիներուն] հետ դաշինք մը կնքած են 22 Յունիս 1688ին, իրենց կարողութիւնները բերելով անոնց [իմա՝ անգլիական] հաստատութիւններուն: Սակայն, քանի որ անգլիացիները գրծած են իրենց խոստումները, հայերը ներկայիս յուսախաբ են այս ազգէն եւ ճնշուած կը զգան այն արգելքներէն, որոնք դրուեր են իրենց վրայ: Փորձառութիւնը ցոյց կու տայ, որ այն երկիրը, ուր հայերը հաստատուած են, ոչ միայն անոնք զայն հարստացուցած են իրենց բերած մեծ հարստութիւններով, այլ նաեւ աշխատասէր դարձուցած են իրենց կարողութիւններով եւ իրենց յարաբերութիւններով այդ երկրին հետ»⁶¹:

Նմանակելով Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան ու ջուղայեցիներու դաշինքը, Վիանա այնուհետեւ առաջարկած է, որ նորաստեղծ Արքայական Փիլիպպեան Ընկերութիւնը «հրաւիրէ հայերը Փիլիպպեան կղզիները եւ անոնց միջոցով Գործմանտէլի ափունքի եւ Պենակալի արտադրութիւնները բերել տայ»⁶²: Ան պնդած է, որ ասիկա կարելի էր իրագործել դաշինք մը կնքելով հայոց հետ, որ հետեւեալ էական կէտերը պարունակէր. (1) որ

հայերը «սպանացիներու նոյն առանձնաշնորհումները վայելեն», (2) որ անոնք «կարողանան ապրիլ այդ կղզիներուն որեւէ նաւահանգիստի մէջ եւ ունենալ առեւտրական բնակավայրեր», (3) «որ անոնք իրաւասու ըլլան որեւէ պաշտօն վարելու», (4) «որ անոնք զերծ մնան սպանացիներէ աւելի մաքսային տուրքեր վճարելէ», եւ (5) որ «անոնք արտօնուին նաւարկել ամենայն ազատութեամբ դէպի Ասիոյ որեւէ նաւահանգիստ»: Վիանայի համար, հայոց բնակեցումը Փիլիպպեան կղզիներուն մէջ պիտի սատարէր «հրապուրելու ու պտուղները՝ Հնդկաց ովկէանոսին մէջ նաւահանգիստէ նաւահանգիստ առեւտուրին [այսինքն՝ «երկրային առեւտուր»ը (country trade)] անոնց տալիք զարգացումին»: Ըստ իրեն, ասիկա կրնար միայն օգուտ բերել Արքայական Փիլիպպեան Ընկերութեան եւ Մանիլայի տնտեսութեան, ինչպէս որ հայերը ըրած էին, Վիանայի մտքին մէջ, Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան եւ անոր հնդկաստանեան բնակավայրերուն համար: Կարեւոր է նշել այստեղ, որ մինչ Վիանայի առաջարկը ձեւաւորուած էր 1688ի հայերու եւ Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան համաձայնագրին հետեւողութեամբ, որուն գլխաւոր կէտերը վերարտադրուած են անոր փաստաթուղթին մէջ, ան չէ առաջարկած եւ հաւանաբար չէր կրնար առաջարկել անոնց սեփական եկեղեցիները շինելու եւ անոնց կրօնական կարիքներուն գոհացում տալով՝ սեփական եկեղեցիին հետեւելու ազատութիւնը: Վիանա չէ անդրադարձած, որ 1792ին, երբ ան կը խմբագրէր իր առաջարկը, Նոր Զուլին առեւտրական ցանցի մը հանգուցային կեդրոնը (nodal center), իսկ ջուղայեցիները, մեծաւ մասամբ, դադրած էին Վիանայի մտածածը ըլլալէ, այսինքն՝ «ամենէն

61 Philippine Manuscripts II, Indiana University, doc. 30. "Los Armenios los mas aviles y astutos negociantes de toda la Asia, y entre los quales hay crecido numero de Catolicos, conocen todas las Favricas y tratan con los mismos favricantes de las costas y del centro de aquellos Países. Son los que han enseñado a los Yngleses el comercio de aquella parte del mundo y los que habiendo hecho con ellos en 22 de Junio de 1688 un tratado les llevaron la Yndustria a sus establecimientos pero despues faltaron de los Yngleses y sestrallan en el día muy disgustados de esta Nacion, y oprimidos por las travas y contrivinciones que les han ympuesto. La esperiencia ha hecho ver que el Pais endonde se han establecido los Armenios ademas de enriquecerlo con los caudales que llevan si el lo han hecho yndustrioso por sus luces, y las conexiones con los países que lo son."
62 Ibid., "Mi preyecto pues es el de la Compañia llame à la Yslas Filipinas a los Armenios, y lleve à ellos por sus medio los Favricantes de la Costa de Coromandel, y Bengala."

կարող եւ խորամանկ գործարարները ամբողջ Ասիոյ մէջ»:

Կանոնադրական ընկերութիւնները (corporations) ընդդէմ հայրագիծ ընտանեկան ընկերութիւններուն եւ պաշտօնավարող դրամատերեր (portfolio capitalists)

Օտար պետութիւններու եւ անոնց Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւններուն ներկայացուած առաջարկներուն հասարակ յայտարարներէն մէկը ջուղայեցի վաճառականներուն աշխոյժ ու անկաշկանդ վերաբերումն է, որով անոնք համաձայնութեան խօսակցութիւններ սկսած են օտար հաստատութիւններու հետ, եւ այդ համաձայնութիւններուն մեծամասնութեան ճախողութեան նոյնքան արագ բնոյթը: Միեւնոյն կաղապարը կը թուի կրկնուած ըլլալ տարբեր վայրերու եւ ժամանակների մէջ, տարբեր կողմերու հետ, ամէն անգամ մանր տարբերութեամբ, բայց ընդհանուր կաղապարին հաւատարիմ մնալով: Նուր կաղապարին հաւատարիմ ժէ. եւ Մեր սկզբնական հետազօտութիւնը Ժէ. եւ Մեր սկզբնական հետազօտութիւնը ԺԸ. դարերուն ջուղայեցի վաճառականներու տարբեր մերձեցումներուն գոնէ ասիկա ցոյց տուած է: Զուղայեցիները կարողութիւնը ունեցած են պարբերաբար իրենք զիրենք պատկերացնելու որպէս «միացեալ առեւտրական ազգ», որ ընդունակ էր միջազգային համաձայնագրեր կնքելու օտար իրաւական հաստատութիւններու հետ՝ «ընկերութիւն» մը ըլլալու հիմամբ, որուն շուտով հետեւած է սովորաբար այդ պատկերին հետ կապուած հաւաքական գործունէութիւն ստեղծելու եւ պահպանելու անկարողութիւնը: Նոր Զուղայի պատմութեան չուսումնասիրուած այս ոլորտին նախնական հետաքննութիւնն կը թելադրէ, որ այդ անկարողութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ քաղաքի կիսապաշտօնական հաստատութիւններուն սահմանափակ ուժին ար-

դիւնքն էր, զուգադրուած՝ իւրայատուկ ընկերային կառուցուածքի մը հետ, որ նախապատուութիւնը կու տար հայրագիծ ընտանեկան միաւորին իբրեւ ջուղայեցիներու տնտեսական եւ ընկերային կեանքի կազմակերպական բուն հիմքը: Նոր Զուղայի համայնքը յատկանշող հաստատութեան կառուցութիւնը համառօտ բաղադրական մը կը թելադրէ, այդ մակարդակի վրայ, վաղ արդիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւններուն հետ:

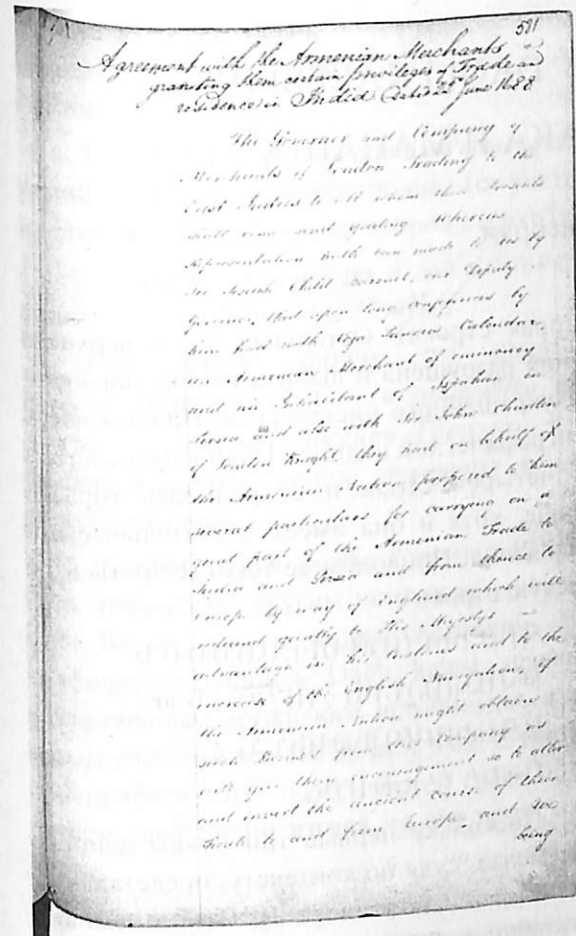
Այս ընկերութիւնները, որոնց հետ ջուղայեցիները փորձած են համագործակցել, երբ զբաղած էին անոնց հետ մրցակցելով, մեծաւ մասամբ Հիւսիսարեւմտեան Եւրոպայի կանոնադրական բաժնետիրական ընկերութիւններ էին: Որպէս *Corpus politicum et corporatum* (քաղաքական եւ հաւաքական մարմին) եւ *communitas perpetua* (յաւերժական համայնք), Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւնը, որինակ, ինչպէս Ֆիլիպ Սթրոն վերջերս յիշեցուցած է, զուտ գործարարական նախաձեռնութիւն մը ըլլալէ հետո կը⁶³: Փո-

63 Philip J. Stern, *The Company-State: Corporate Sovereignty and the Early Modern Foundations of the British Empire in India*, Oxford, Oxford University Press, 2012, p 7: Տե՛ս նաև ibidem, *Bundles of Hyphens: Corporations as Legal Communities in the Early Modern British Empire*, in *Legal Pluralism and Empires, 1500-1850*, eds. Richard J. Ross and Lauren Benton, New York, NYU Press, 2013, pp. 21-47: Առեւտրական ընկերութիւններու հետ զուգորդական ուժակազմութեան եւ երկրապետական ծաւալումը սնելու սնունդ դերակատարութեան մասին, տե՛ս Timur Kuran, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*, Princeton, Princeton University Press, 2010, pp. 97-116: Ժամանակաշրջանի երկրապետական միւս արեւելա-հնդկական ընկերութիւնները կամ միւս արեւելա-հնդկական ընկերութիւններուն միեւնոյն դիւանապետական կարողութիւններուն միեւնոյն դիւանապետական կարողութիւններով: Բիշ ուսումնասիրուած լիազօրութիւններով: *Compagnie des Indes Orientales*-ի եւ *Compagnie des Indes Occidentales*-ի մասին, տե՛ս Aslanian, *A Life Lived Across Continents: Colonialism and the Making of a World*, Stanford, Stanford University Press, 2011, pp. 10-11: Փոխադրութեան ընկերութեան 48 յո-

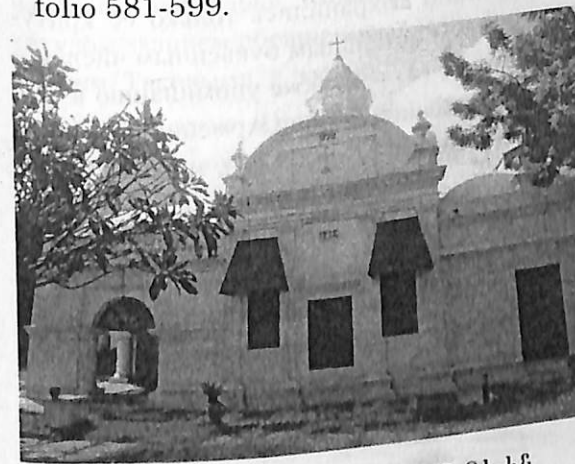
Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւնը հասած էր այն աստիճանին, որ վաճառականներու ընկերութիւնը դարձած էր լիիրաւ գերիշխան եւ գաղթատիրական իշխանութիւն (full-fledged sovereign and colonial power) մը՝ տիվանիի (diwani) կամ եկամուտներու հաւաքողի (revenue collector) տիտղոսը ստանալէ ետք: Ասիկա հետեւանքը եղած էր Պենկալի մէջ տեղի ունեցած բախտի շրջումին, երբ Ընկերութեան ուժերը պարտութեան մատնած էին պենկալեան բանակը Փլասէյի (1757) եւ Պաքսարի ճակատամարտներուն⁷⁰: Եւրոպական դիւանակալական ընկերային կառուցուածքի ու բաժնետիրական ընկերութեան եւ ջուղայական հայրագիծ ընկերութեան ու պետականազուրկ իշխանութեան

համեմատութենէն բխած տարարնոյթ արդիւնքներուն լոյսին տակ, թերեւս անակնկալի պէտք է մատնուիլ նկատելու աստեւ, որ ԺԸ. դարու վերջին քառորդին, երբ իրենց առեւտրական հարստութիւնը գրեթէ փլուզումի ենթարկուած էր, Մատրաս բնակող որոշ ջուղայեցիներ փորձած են իրենք զիրենք վերստեղծել ո՛չ թէ իբրեւ սփիւռքեան հիմքով հայրագիծ բնտանիքներու համախոհութիւն (coalition) մը, այլ իբրեւ արդի ազգ-պետութեան մը կորիզը՝ հաստատ սահմանադրութեամբ, հաւաքական գերիշխանութեամբ եւ արդիական բանակով⁷¹:

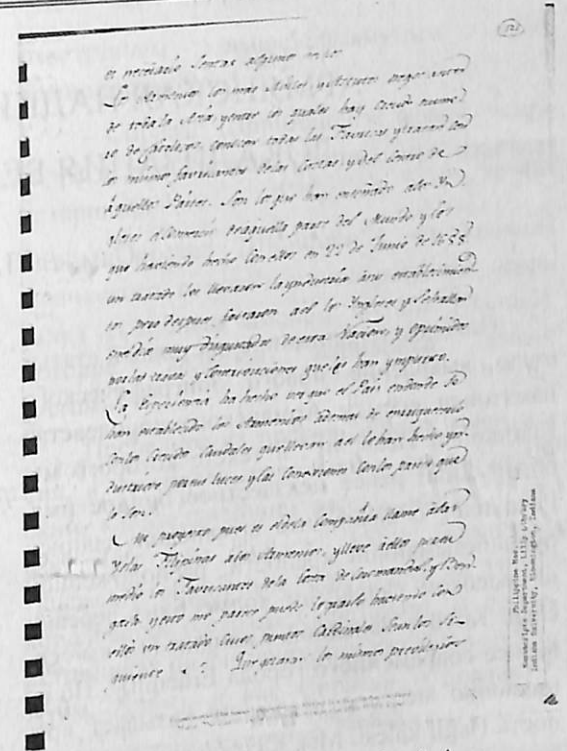
Հայերէն թարգմ.՝
Վարդան Մատթոսեանի

1688ի համաձայնագիրը Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան հետ. Բրիտանական գրադարան, IOR_H_634, folio 581-599.

Մատրասի հայոց եկեղեցին 1772 թիվին շինուած (առաջինը հիմնաւորուած է 1712 թիվին սակայն փայտաշէն եղած է):

Տոմ Յոսէֆ դի Փետելյա Վիանայի ծրագիրէն մէկ էջ է որ կը վերաբերէ Հայերուն: Philippine Manuscripts II, Lilly Library Collections, Indiana University, րիւ 30:

Վայկարայի եկեղեցին, 1724 թիվին շինուած:

⁷⁰ Դասական պատմիւն համար, տե՛ս Chris A. Bayly, *Indian Society and the Making of the British Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988: Տե՛ս նաեւ Peter J. Marshall, *The Making and Unmaking of Empire: Britain, India, and America, c. 1750-1783*, Oxford, Oxford University Press, 2005:

⁷¹ Իրենց «ազգային հայրենիք»-ին մէջ գերիշխան պետութեան ձեռով սպազայ առեւտրական հանրապետութեան համար ազգային սահմանադրութեան ստեղծումին մէջ ջուղայեցիներու դերին մասին տե՛ս Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, pp. 213-214 եւ, լատկապէս, Sebouh Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, Ph. D. dissertation, Columbia University, 2007, chapter 8.